

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ



4 / 2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Журнал 2009 йилда
ташкил этилган**

**Йилига 4 марта
чоп этилади**

4(38). 2018

Қарши – 2018

ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИДА ЯХШИЛИК ТУШУНЧАСИ

Сулаймонова Н. (ТДУТАУ)

Таянч сўз ва иборалар: *ахлоқий қараш, панд-насиҳат, ҳикматли сўз, яхшилик, ёмонлик, эзгулик, ибрат, хайр-саховат, мурувват, фазилат.*

Инсоният тарихидаги энг қадимий тушунча, таъбир жоиз бўлса, энг қадимий зиддият яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш шаклида яшаб келмоқда. Тарихий воқеалар яна шундан далолат берадики, барча замонларда яхшилик ёмонликни енгиб келган. Бунга маълум маънода, замонанинг илғор фикрли алломаларининг инсонларни яхшиликка чорловчи даъватлари ҳам муайян аҳамиятга эга бўлган. Шундай алломалар сирасига, шубҳасиз, хоразмлик буюк аллома Маҳмуд Замахшарийни киритиш мумкин. Унинг қатор дидактик мазмундаги асарлари мавжуд бўлиб, уларда алломанинг инсоний фазилатлар ҳақидаги қарашлари ҳаётий далиллар асосида баён этилган. “Навобиғу-лкалим” (“Нозик иборалар”) ва “Атвоқу-з-заҳаб” (“Олтин шодалар”) асарлари шулар жумласидандир. Замахшарийнинг мазкур асарларда ўз аксини топган ахлоқий қарашларида ибратомуз тарзда одамларни комилликка, яхшиликка, эзгуликка ундовчи фикрлар баён этилган. Унинг *“Хайру эзгуликдан бошқа инсонга кўркамлик берадиган ҳеч нарса йўқдир”* [1;75], – деган гаплари фикримизнинг далилидир. Халқимизда образли тарзда яхшилик қилган одам, албатта, унинг мевасидан манфаат кўриши ҳақида *“Нилмани эксанг, шуни ўрасан”*, дейилади.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг яхшилик ҳақидаги қарашларида шунчаки уларнинг турлари ва тавсифларигагина тўхталмаган, балки уларнинг мазмуни ва инсонлар ҳаётидаги ўрни ҳақида ҳам ибратли фикрларни билдирган. Шу маънода алломанинг *“Қимники ҳимматию муруввати қанчалик кўп бўлса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўлар (ҳамдардлик билдирар)”* [1;76], – деган фикри эътиборга лойиқдир.

Ўзгаларга яхшилик қилиш нафақат ўша кишига, балки унинг фарзандларига, кенг маънода жамиятга, инсониятга наф келтириши ҳақида фикр билдирар экан, Замахшарий шундай дейди: *“Хайр-саховат ва фазилат соҳибининг фарзанди ҳурмат ва шону шарафга сазовор ва муносибдир, чунончи дур (инжу) садафга қараганда юқори даражададир”* [1;76]. Шунинг учун Замахшарий одамларни яхшилик қилишга, эзгуликка даъват этиб, *“Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман, деган уйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шошма-шошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут”* [1;63], дейди.

Халқимизда “Бугунги ишни эртага қўйма”, деган нақл бор. Бу даъват фақат эзгу ишларга нисбатан айтилган. Бу барча ёшдагиларга тааллуқлидир, яъни ўқувчи дарсини вақтида қилиши, талаба берилган вазифаларни вақтида топшириши, ишчи ва хизматчилар вақтида малакали хизмат кўрсатишлари ва ҳ.к. Маҳмуд Замахшарий яна шуни эслатадики, бу ишларни шунчаки вақтида бажариш эмас, уларга масъулият билан ёндашган ҳолда сифатли бажариш лозимлигини ҳам уқтиради. Бу даъват ҳам диний, ҳам дунёвий таълимотда бирдек аҳамиятлидир. Дарҳақиқат, муқаддас динимиз Ислом динида ҳам яхшиликка буюриш ҳар бир мусулмон эр ва муслима аёлга фарз қилинган. Вақтида қилинган яхшилик инсонни ҳаётлигида ҳам, ундан кейин ҳам унга зийнат бўлиб қолиши уқтирилади. Шунинг учун марҳумларни зиёрат қилганда, уларнинг тириклик даврларида қилган яхши амалларидан ҳосил бўлган савоблар ўзларига йўлдош бўлишини тилаб дуо қилинади. Бунга ишора тариқасида Замахшарий шундай дейди: *“Ҳар бир тирик кимса*

вақти келиб вафот этади, бас шундай экан, энг яхши савоб ва солиҳ ишларни қилиш ўлаётган киши учун ўта савобдир” [1;67].

Дарҳақиқат, алломанинг фикрларида катта маъно бор. Ҳадисларда ҳам яхшиликнинг катта-кичиги бўлмаслиги такрор ва такрор айтилади. Жумладан, “Яхшиликни ҳеч қачон арзимас деб ҳисоблама. Гарчи у биродарингни юзига табассум билан қараши бўлса ҳам”. Замахшарийнинг фикрини яна бир ҳадиси шариф билан давом эттириш мумкин: “Инсонларга ёмонлик қилишдан ўзингни тиясан. Бу ҳам сендан садақадир”. Бу фикрлари билан Замахшарий инсонларга ёмонлик қилмаслик ҳам яхшилигини таъкидлайди.

Маҳмуд Замахшарийнинг эзгуликни муттасил қилиш, улар йиғилиб-йиғилиб, катта бир хайр, яъни яхшилик булоғига айланиши ҳақида гапириб шундай дейди: “Аввал қилиб қелган хайрлигу эзгуликларингизга кейин ҳам (яъни доимо) эзгулик қўшаверинг, чунончи қушининг қанотидаги кичик патлари катта патларига мададкордир” [1;50].

Замахшарий инсоният руҳиятидаги яхшилик қилиш (ёки унинг акси) йўлидаги иродавий жиҳатларни ҳам нозиклик билан илғайди ва бу фикрларни образли тарзда шундай ифодалайди: “Хабар берайинми сенга, бахтли, билаги нусрат билан тўйинган, яхшилиги ёмғирдек ёғилган жаноб ҳақида. Бу зотнинг маслаги мол тўплаб, қадрини топтаган кимсанинг йўлига хилофдир. У шундай жанобки, мол-дунёни қадрига қалқон қилади ва ҳазинабонига: ҳожатларни раво эт, тўхтама, дейди. Тарозибонига: оғир қилиб, мўл-кўл бер, дейди. У шундай инсонки, тоқати тоқ бўлиб, жазавага тушаётган нафсига: ўрнингда тур, мақталасан, изингдагиларга йўл бер, ардоқли инсонга айланасан, дейди” [3;26].

Маҳмуд Замахшарий яхшилик ва эзгу ишларга қодир бўлмаган кимсаларга таъриф берар экан, “Кимники қўлидан хайр-баракали ва пурҳикмат ишлар келмаса, унинг насабининг шарифлиги-ю, улуглиги фойда келтирмас” лигига ишора қилади [1;73]

Замахшарийнинг яхшилик ва эзгулик ҳақидаги фикрлари яна шунинг англатадики, яхшилик беминнат, таъмасиз бўлмоғи лозим. Таъма билан қилинган яхшилик юкмаслигини шундай ифодалайди: “Ёмонликка боғланган қалбда яхшилик турмайди, худди ёғ томган вараққа сиёҳ юкмагани каби” [3;38]. Бу фикрнинг мантиқий давоми сифатида алломанинг “Можаро билан кўрсатилган мурувват(яхшилик)да хайрлик йўқдир, гарчанд у (яъни яхшилик) челақлаб қуйган ёмғир мисоли кўп бўлса ҳам” [1;77], - деган фикри ғоят ибратлидир. Шунингдек, унинг “Ёмон, норасо эътиқод билан қилинган эзгу иш – сароб ва кул каби ҳеч қандай фойда бермайди” [1;63], – деган фикри ҳам яхшилик беминнат қилиниши лозимлигини англатади.

Вақтида яхшилик қилишни билмаганларга нисбатан эса Замахшарий “Солиҳ амаллар қилмаган киши уругсиз экувчиға ўхшайди, чунки (вақтида) экин экканларнинг оморлари тўла бўлур, экмаганники бўш бўлур (бунинг маъноси шуки, қиёматда ҳам, бу дунёда ҳам эзгу иш қилганлар ажр ва савоб олар, солиҳ амали йўқ кишининг қўли бўш қолар)” [1;74]. – дейди. Шунингдек, яхшиликни ўрнида ва вақтида қилишнинг муҳимлигига ишора тарикасида қуйидаги фикрни билдиради: “Ўз вақтидан кечикиб берилган инъом-эҳсон маҳкам тортилган занжир мисоли қаттиқ бўғувчидир” [1;61].

Замахшарийнинг нафақат яхшилик қилиш, балки ёмонликлардан йироқ юриш ҳам муҳим инсоний фазилат эканлиги ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. Бу борада унинг “Яхшиликни ирода қилувчи ҳар бир муттақий хайрни танлайди. Хири ранглардан очиқ рангларни афзал билади (яъни ҳалол ва ҳаромнинг чегараси аниқ ва очиқ экан, шубҳали амалларга яқин йўламайди), тутаб ётган ўтдан ўзини олиб қочади” [3;99], – деган фикри одамларни хушёрликка чорловчи даъват сифатида бугунги кунда ҳам муҳим маънавий-тарбиявий аҳамият касб этмоқда.

Маҳмуд Замахшарийнинг яхшилик ва эзгулик ҳақидаги яна бир фикрини алоҳида қайд этиш лозим. Унда аллома инсон, биринчи навбатда, ўз яқинларига – ота онаси, ака-укалари, опа-сингиллари, қолаверса, қариндош уруғларига ёрдам кўрсатиши маъқулли-

гини таъкидлайди. Ва аллома айтади: “Баъзи одамлар ўз яқин қавм-қариндошларига хайру эзгулик кўрсатмай, яқин(қариндош)лиги бўлмаганларга эҳсон қиладур – туяқуш ўз тухумларини ташлаб, бошқалар тухумларини босиб ётгани мисоли. Яъни, баъзи телба одамлар борки, ўз қариндош-уруғининг ёрдамга муҳтожлигини кўра туриб, унга ёрдам қилмай, беҳуда ёту бегоналарга эҳсон қилади” [1;58]. Имконияти бор кимсалар эса эзгулик ишларини кенг миқёсда қилишлари лозимлигини уқтириб, Замахшарий шундай дейди: “Ҳоким(хўжа)нинг қулига, бой-бадавлат кишининг фақир бечорага хайру эҳсондан бошқа ҳеч бир фазилати йўқдир” [1;77].

Алломанинг фикрларидан хулоса шуки, инсоният тарихида яхшиликка даъват эзгу амалларнинг энг яхшиси бўлгани каби, алломаларимиз бу инсоний фазилатларга алоҳида эътибор қаратганлар. Замахшарий қарашларида яхшилик фақат шоду хуррамлик келтиришин ҳақидаги фикр алломанинг қуйидаги битикларида ҳам ўз ифодасини топган: “Шод-хуррамлик ва ярамалик эзгулик ва ёвузликка муқорана қилинди, яъни шод-хуррамлик эзгуликка, ярамалик ёвузликка қайғу ҳасратга муқорин (баробар) бўлди” [1;66].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов. – Т.: Камалак, 1992. – 80 б.
2. Фаридиддин Аттор. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Эргаш Очилов. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 256 б.
3. Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. – Т.: Мухаррир, 2011. – 144 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада аллома Маҳмуд Замахшарийнинг “Навобиғу-л-калим” (“Нозик иборалар”) ва “Атвоқу-з-заҳаб” (“Олтин шодалар”) номли дидактик асарларидаги яхшилик тушунчаси талқинига бағишланган қарашлари, панд-насихатлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы взгляды мыслителя Махмуда Замахшари на доброту, изложенные в его дидактических произведениях “Навобиғу-л-калим” (“Нежные выражения”) и “Атвoku-з-захаб” (“Золотые ожерелья”).

SUMMARY

The article analyzes the views of the thinker Mahmud Zamahshari on kindness, presented in his didactic works “Navobigu-l-Kalim” (“Gentle expressions”) and “Atvoku-zahab” (“Golden necklaces”).

Нашрга ф.ф.д. Н.Шодмонов тавсия этган

АТОВ БИРЛИКЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ДЕРИВАЦИЯСИ

Тожиева Г.Н., Раджабова З.Р. (ҚарДУ)

Таянч сўз ва иборалар: семантика, семантик деривация, сўз ясалиши, метафора, омонимлик, маъновий маҳсуллати, лексема, сема, семема.

Атов бирликлари семантик тараққиётининг юқори босқичи семантик деривациядир. Семантик деривация сўз ясалиши маъносидаги деривациядан ясовчи воситаларсиз, асос маънодан ўсиб чиқиб, унга омоним характердаги атов бирликларининг вужудга келиши билан фарқланади. Чунончи, М.В.Косова «Семантик деривация бу категориал-луғавий семанинг буткул парчаланиб, мутлақо бошқа бир лексик-семантик гуруҳга мансуб бўлган янги лексик бирликлар ва уларнинг атрофида янги семантик муносабатларнинг ҳосил бўлишидан иборат бўлган жараён»¹ деган фикрни айтади.

¹Косова М.В. Терминологизация как лексико-семантический процесс // Вестник ОГУ. 2004. – №2. – С. 45.